

PAPER DETAILS

TITLE: KIRGIZ TÜRKÇESİNDE "KARA-" DUYU FİİLİ: ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ VE KAVRAM
ALANI ÜZERİNE

AUTHORS: Kiyal KAMCHYBEKOVA ABDIRAIM

PAGES: 9-24

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/445080>

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE KARA- DUYU FİİLİ ANLAMSAZL ÖZELLİKLERİ VE KAVRAM ALANI ÜZERİNE

Kıyal KAMCHYBEKOVA ABDİRAİM*

Özet:

Kırgız Türkçesinde çok yaygın kullanılan görsel duyu fiillerinden biri “kara-“ duyu fiilidir. Bu fiil bilinçli ve istemli bir hareketlilik içeren aktif duyu fiilidir ve görsel duyu fiillerinin çekirdek eylemlerinden biridir. “Kara-“ duyu fiili geniş metinsel sıklığa sahip olmakla birlikte, anlamca kaynaşmış fiillerin önemli kütüğünü de oluşturmaktadır.

Bu çalışmada modern Kırgız Türkçesi edebî dilinin sözlüklerinden ve edebî metinlerden derlenen örneklerden “kara-“ duyu fiilinin farklı kullanımları ve anlamsal özellikleri, insanların algılama etkinliğinin bağlandığı zihinsel ve ruhsal süreçlerle ilişkili olarak sözcüksel anlam bilimi çerçevesinde incelenmeye alınmıştır. Dil bilimi açısından da çok esnek yapıya sahip olan “kara-“ duyu fiilinin farklı yardımcı fiillerle kullanımı da yaygındır. Kırgız Türkçesinde çok sık rastlanan fiillerin yardımcı fiillerle birlikte kullanımları olgusunun asıl fiillere kazandırdığı anlamsal farklılıklar, “cat-, kal-, otur-, tur-“ gibi yardımcı fiiller örneğinde ele alınmış ve eldeki teorik bilgilere uygun olarak tespit edilen tüm anlamsal özellikleri tanımlanmaya çalışılmıştır.

Ayrıca bu çalışma son yıllarda Türkoloji alanında artmaya başlayan sözcüksel anlam bilimi çalışmalarına yararlı bir kaynak olması ve katkı sağlaması amacıyla ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Sözcüksel anlam bilimi, duyu fiilleri, Kırgız Türkçesi.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, kkiyal@yahoo.com.

Semantic Properties and Conceptual Field of Perception Verb “Kara-/Look” in Kyrgyz Turkish

Abstract:

“Kara-” (look) is one of the most frequently used verbs of visual perception in Kyrgyz Turkish. It is a perception verb that contains a conscious and voluntary act and is one of the core acts of verbs of visual perception. The verb “kara-” has a wide range of textual frequency and at the same time constitutes a significant register of the verbs linked by their meanings.

This study has collected the samples and semantic features of various usages of the verb “kara-” from dictionaries of Kyrgyz Turkish and has examined them in relation to cognitive and mental processes which lead to perception activity. The verb “kara-” which is linguistically flexible as well, is widely used with different auxiliary verbs. It examined the collocations of the most frequent verbs with auxiliary verbs, and the semantic differences added to the main verbs by the auxiliary verbs as “cat-, kal-, otur-, tur-”. All identified semantic meanings were defined according to the theoretical knowledge we hold so far.

Furthermore, this study aims to serve as a source for the future research in the area of lexical semantics in Turkology, which has gained popularity in recently.

Keywords: Lexical semantics, perception verbs, Kyrgyz Turkish.

Giriş

Dış dünya, ışığın dağılımına göre göz organının yardımıyla belli bir bakış yönü içinde algılanır. Görme duyusu, insanoğlunun dünyayı algılama ve anlamlandırma sürecindeki en önemli duydur. Bu tür görme duyusunun algılama sonucu gerçekleşen eylemler, dil biliminde görsel duyu fiilleri olarak ele alınmaktadır. Görsel duyu fiillerinin Kırgız Türkçesindeki çekirdek fiilleri *kör-* “görmek” ve *kara-* “bakmak” fiilidir.

Bu çalışmada Kırgız Türkçesinde çok yaygın kullanılan ve dil bilimsel esnek yapıya sahip olan *kara-* duyu fiilinin farklı kullanımları ve anlamsal özellikleri, insanların algılama etkinliğinin bağlandığı zihinsel ve ruhsal süreçlerle ilişkili olarak sözcüksel anlam bilimi çerçevesinde incelenecektir. Kırgız Türkçesi edebî dilinin sözlüklerinden ve edebî metinlerden derlenen *kara-* duyu fiilinin örnekleri fiil anlamlarının tanımlanması için öngörülen hareketlilik, istemlilik, süreklilik, temaslılık, sonluluk, duygusallık, güvenilirlik, tanıtıcılık gibi anlamsal değerlere göre ele alınacaktır. (Daha geniş bilgi için: Croft 1993, İbarretxe-Antunano 1999, Viberg 2001, Erdem 2004, Kamchybekova 2011). Algılanmakta olan bir takım nesne, durum veya olaylar alıcının iç dünyasında farklı duyuları uyarmaktadır ve bu ruhsal durumlar bazı duyu fiillerince yansıtılmaktadır. Kırgız Türkçesinden birkaç örnek alalım:

(1) *Kıpkızıl bolup, uşunday bir akşındadı...* “Yüzü kıpkırmızı olup, gözüyle yiyecek gibi öfkeyle baktı.” (KOS I 40).

(2) *Aydarbek Kökögö közünün töböüsü menen karadı da kaldı* (Sasıkbaev). “Aydarbek, Kökö’ye gözlerini devirerek baktı kaldı.” (KTFS 178).

Bu örneklerde eylemcinin sinirli olduğunu *akşında-* “sinir ve öfkeden gözleri yuvasından fırlayacak gibi bakmak” fiili ve diğer eylemcinin de nefret dolu duygusunu *közünün töböüsü menen kara-* “sevimsizce öfkeyle ve nefretle bakmak” fiili ifade etmektedir. Duyu fiillerindeki bu anlamsal özellikler *duygusallık* ve *olumsuzluk* değerleri açısından ele alınmaktadır. Görsel duyu fiilleri güvenilir olma özelliğini de taşımaktadır ve bu fiiller belirttiğimiz tüm anlamsal özelliklere göre değerlendirilebilir niteliktedir. Ayrıca gözlemcilik bu gruba özgü bir anlamsal özelliktir. Çoğu anlamsal özellik fiillere göre değişkenlik göstermektedir, ancak görsel duyu fiillerinde tek değişmeyen anlamsal özellik temasılığın zihinsel olmasıdır. Zihinsel temas algı gücümüz ile uyarıcının (ışığın, ses dalgalarının, buharlaşan veya eriyen cisimlerin) kesiştiği noktada oluşmaktadır. Yani görsel duyu fiillerinde görme organı olan gözün algı gücünün ve algılanan durum veya hareketliliğin kesiştiği noktada oluşan zihinsel bir temas söz konusudur.

Bu çalışmada ayrıca *kara-* duyu fiili örneğinde görsel duyu alanında gelişen eylemleri anlatan anlamca kaynaşmış birleşik fiiller de ele alınmıştır ve sözlüklerden derlenen verilere dayalı olarak değerlendirme yapılmıştır. Sadece *kara-* fiilinin bazı anlamsal özellikleri açıklarken C. Aytmatov’un eserlerinden bazı örnekler verilmiştir. Kırgız Türkçesi alanında duyu fiillerinin tespiti için *Kırgızca Açıklamalı Sözlük (Kırgız Tilinin Tüştündürmө Sөzdүgү, Abduldaev E., İsaev D., Mektep, Frunze 1969)*, Abdullah Taymas tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan Yudahin’in *Kırgız Sözlüğü* (4. baskı 1998), Yudahin’in *Kırgızca Rusça Sözlüğü* (1970), *Kırgız Tilinin Frazеologiyalı Sөzdүgү* (2001) ve *Kırgız Tilinin Dialektologiyalı Sөzdүgү* (1976) adlı çalışmalar esas alınmıştır.

1. Anlamsal Özellikleri ve Kavram Alanı Açısından *Kara-* Duyu Fiili

1.1. *Kara-* duyu fiili ve anlamsal özellikleri

Kara-, “Bakmak, her yandan bakmak, dikkat etmek, birisine bakmak, gözlemek.”

Asmandı karadı “Göğe baktı” (KS 403).

Görsel duyu fiillerinin çekirdek eylemlerinden olan *kara-* fiili bilinçli bir hareketlilik içeren aktif duyu fiilidir. Diğer anlam hiyerarşilerine göre de, *kara-* fiili istemlilik, sonluluk esaslarına sahiptir. *Tayatası azır oşol okuyanı aytıp berdi da, sözünö maaşırlana külüp,*

oturgandardı aylandıra karadı. “Dedesı şimdi o olayı anlattı ve kendinden memnun olarak gülüp, oturanlara baştan sona baktı.” (ÇA II: 94).

Bazen *kara-* belli bir anlık durumu da belirtmektedir. Bu durumlar fiillere daha çok belli zarfların veya yardımcı fiillerin eklenmesiyle ortaya çıkmaktadır:

Momun unçukpastan suunun mizindegi kumga tüşkön ötüğün alıp, kayra turup kılçaya bir karadı. “Momun sessizce su kenarındaki kuma takılan ayak-kabısını alıp, tekrar bir dönüp baktı.” (ÇA II: 72).

Eköo üygö kirgende köynögün camap oturgan kempir, caman közü menen akşıya bir karap koydu “İkisi eve girince, gömleğini yamalayan yaşlı kadın, yan gözle bir baktı.”

Aynı zamanda bu fiiler gözlem de içermektedir. Örneğin:

Çılımın bir şoferden tamızıp aldı da, eldi tegerete karadı. “Sigarasını bir soförden yaktı ve insanlara baştan sona baktı.” (ÇA II: 343). Bu cümlede algı-layıcının çevreye göz atmayla birlikte gözlem içeren bir davranış sergilediği anlaşılmaktadır.

Kara- daha çok kendi duyularımızla yaşadığımız şeyleri içermektedir ve güvenilirliği yüksek duyu fiillerden biridir.

Tigi kişi şirenke çağıp, cüzümö karadı. İşenbey kalgansıp, dağı şirenke çağıp, dağı karadı... “O adam kibrit yakarak yüzüme baktı. İnanamıyor gibi, tekrar kibrit ateşleyip tekrar baktı.” (ÇA II: 374).

Kara- duyu fiili, olumsuzluk eki +*ba* ile birlikte olumsuz fiil hükmünde de kullanılmaktadır:

Atanı oozgo albadı, denizge bir kılçayıp karabadı. “Babasından hiç söz etmedi, bir kez olsun dönüp denize bakmadı.” (ÇA II 230).

Kara- duyu fiilinin algılanan hareketliliği daha net ve doğru ifade etmek için, *cat-*, *kal-*, *otur-*, *tur-* gibi yardımcı fiillerle birlikte kullanımlarına da çok sık rastlanmaktadır. Bu tür yardımcı fiillerle kullanımları, genellikle eylemin süreklilik esasını daha çok arttırmaktadır ve gözlem de içermektedir:

Kadiçe caloruy karap kaldı. “Kadiçe acıklı bir biçimde baka kaldı.” (ÇA II: 354).

Bu cümlede Kadiçe’nin bir hedefe doğru acıklı bir biçimde bakmakta olduğunu anlatılmaktadır. Diğer *cat-*, *kal-*, *tur-* yardımcı fiiller de gözlem içeren ve hareketliliğin de anlık olmadığı, yani algının geniş zaman dilimine bağlı olduğu durumlarda daha çok kullanılmaktadır.

Al uzap ketkiçe Aseldin apası artınan karap turdu. “O uzaklaşınca kadar, Asel’in annesi arkasından baktı.” (ÇA II: 328). *Başkasından da berki*

kursaktuu ak maral balanı kadala karap turdu. “Hepsinden de diğer gövdesi geniş olan beyaz maral çocuğa dikkatle bakıyordu.” (ÇA II: 80).

Bu örneklerde geçen fiiller diğer tüm anlamsal değerlere de sahiptir. *Kara-* fiili genellikle aktif, sürekli, istemli, hedefli gerçekleşen, sonuçluluk, gözlemcilik ve duygusallık içeren güvenilirliği yüksek duyu fiillerden biridir.

1.2. *Kara-* fiilini diğer yakın anlamlıları ve anlamsal özellikleri

Kırgız Türkçesi gözlerin odaklandığı her türlü durumu ayrı ayrı fiillerle belirten dillerden biridir. Değişik durumsal gözlemler veya farklı psikolojik durumlardaki bakışlar da farklı fiillerle betimlenir. Bu fiil grubunda “bakmak” anlamını taşıyan diğer fiiller ve bu eylemlerin anlamsal özellikleri ele alınmıştır.

Akmala-, 1. “Uzaktan bakmak, gözetlemek”, 2. “Gizlice takip etmek, birinin yaptıklarını belli etmeden izlemek.” (KTS 47)

Közömöldö-, “Gözetlemek, takip etmek, gözlem yapmak.”

Közömöldöp artınan, Almambet, Çubak barıptır. “Takip edip peşinden, Almambet, Çubak gitmişler.” (KTS 343)

Akşıy-, “Sevmediğini belirterek, nefretle bakmak’ anlamına gelen, görsel duyu fiilidir. Aynı zamanda psikolojik durum içeren aktif bir fiildir ve mental sürece göre süreklilik esasları değişkendir. Yardımcı fiillerle kullanımlarında süreklilik vardır.

Alımanın mañdayında akşıyıp turdu. “Alıma’nın karşısında nefretle bakıp durdu.”

Akıray-, “Gözlerini büyükçe açıp, sevimsizce bakmak, nefretle, sinir dolu gözlerle bakmak.”

Teyitbek akıraya karap, kırk cigitke açuulandı. (“Kurmanbek”) “Teyitbek nefretle bakıp, kırk yiğide sinirlendi.” (KTS 55)

Akşıray-, “Öfke ve nefretle bakmak.” Bu fiil psikolojik durumu da belirten aktif bir görsel duyu fiilidir.

Bir ubakta basa kalçuday akşırayıp, maga karap kaldı. (Elebaev) “Bir ara yere serecek gibi öfke ve sinir dolu gözlerle, bana baktı durdu.” (KTS 51)

Akırand-, “Nefretle bakmak, sevmediğini belirterek bakmak, sinirli bakışlarıyla bakmak.”

Men emne kıldım oşonçoluk akırandagıday. “Ben ne yaptım ki, bu kadar nefretle bakacak kadar.” (KTS 39)

Akşında-, “Sinir ve öfkeden gözleri yuvalarından fırlayacak gibi bakmak.”

Kıpkızıl bolup, uşunday bir akşındadı... “Yüzü kıpkırmızı olup, sinir ve öfkeden gözleri yuvalarından fırladı.” (KOS I 40)

Akşında- fiili aktif ve psikolojik bir duyu fiilidir. Süreklilik esasına göre daha etkindir.

Attan tüşpöy, akşındap, Kudake cüröt eleñdep. “Attan inmeden, sinir dolu gözlerle bakınıp, Kuduke geziniyor.” (KTS 51)

Şıkaala-, “Delikten veya başka bir açıklıktan bakmak, göz kesilmek.” Bulunan dar veya küçük bir açıklıktan özel çaba harcanarak yapılan bu eylem aktif bir görsel duyu fiilidir.

Örgöönü çet caktağı cırta cazdap, Cigitter tuş-tuşunan şıkaalaşat. (Ümötaliev) “Kenardaki otağı yırtacak kadar, delikanlılar buldukları her açıklıktan bakarlar.” (KTS 739)

İşkaala-, “Delikten bakmak” anlamında Leylek ağzında rastlanan duyu fiilidir.

Kızı ıškaalap tutuptur. “Kıza delikten bakıyormuş.” (KTDS 1161a)

Maanala-, “Delikten vs. belli bir açık yerden bakmak.” Nookat ağzında rastlanan görsel duyu fiilidir.

Maanalarga teşik cok, çıgayın desen eşik cok. “Bakmak için delik yok, çıkmak için kapı yok.” (KTDS 613a)

İstemlilik ve süreklilik esaslarına sahip aktif bir duyu fiilidir. Hedeflilik anlamına sahiptir.

Tikte-, “Birine veya bir şeye bakmak, hiç göz kırpmadan bakmak.”

Kolhozcular Mambetkuldu canı körgönsüşüp, cabıla tiktep kalıştı. “Kolhozcular Mambetkul’u ilk defa görüyorlarmış gibi, hepsi bakakaldılar.” (Kaimov) *Közün alayta tiktep koydu.* (Baytemirov) “Gözünü dört açıp baktı.” (KTS 595)

Kara- eylemiyle yakın anlamlıdır ve aktif bir duyu fiilidir.

Teşe tikte-, “Birisine veya bir şeye gözü takılıp kalmak, birinin veya bir şeylerin üzerinden gözünün ayırmadan nefret edercesine bakmak, yiyecek gibi bakmak.”

Ar kimisin bir teşe tiktep, betinen tügün çıkarıp oturat. (Kasimbekov) “Herkesle nefretle bakıp, sinirlenip oturuyor.” (FS 273)

Arı da öttüm, beri da öttüm, Teşe tiktep iymenbey. (Ümetaliev) “Sağına soluna geçtim. Göz kırpmadan bakarak.” (KTS 592)

Mara-, “Bakmak, dikkatle devamlı bir şekilde bakmak, cesur (ezip geçecek gibi) bir bakış açısıyla bakmak.”

Kaçıruuçu colborstoy, Marap turgan sen kimsin? (“Manas”) “Saldıracak kaplan gibi, bakıp duran sen kimsin?” (KTS 420)

Kırgız Türkçesi sözlük taramaları sırasında *tikte-* duyu fiiliyle yakın anlamli olan *bakıray-*, *telmir-*, *temirey-*, *tikiy-*, *tikirey-*, *tirmiy-* gibi görsel duyu fiilleri de tespit edilmiştir. Bu fiillerin açıklama ve örnekleri şunlardır:

Bakıray-, “Şaşkınlıkla bakmak, canlı bakışlarla veya gözünü dört açarak bakmak.” (KTS 133a) Anlam itibarıyla *bakıray-* fiili psikolojik durum fiilidir. Bu eylem de diğer psikolojik eylemler gibi çevreyi algılamakta belli bir şekilde alıcının psikolojik durumunu da yansıtmaktadır. Örneğin:

Koyçunun közü bakırayıp, tañkalıp kıykırıp ciberdi. “Çoban gözünü dört açıp, şaşırıp bağırıverdi.” (KTS 81).

Telmir-, “Bir şey beklercesine, bir şeylerden ümit ediyor gibi uzun uzun bakmak.”

1.3. Kara- duyu fiilinin ağızlarda kullanılan eş anlamlıları

Kırgız Türkçesinde oldukça aktif kullanım alanına sahip olan *kara-* duyu fiilinin, farklı ağızlarda ve nadir kullanılan fiil türleri de mevcuttur. Bu fiiller de anlamca kaynaşmış fiillerin birinci grubunda olduğu gibi, aynı “bakmak” anlamını ifade etmekle birlikte odaklanan göz merceğinin farklı özelliklerini de dile getirmektedir:

Bakala-, “Gizlice bakmak, başını sokarak bakmak, yol gözlemek.”

Attı takalagança, coldu bakala. “Boş gezinmektense, yolu gözetle.” (KTDS 184b)

Bakala- fiili, Isık Köl ağzında rastlanan bir görsel duyu fiilidir. Anlam itibarıyla aktif bir fiil olmakla birlikte, isteklilik ve süreklilik esaslarına da sahiptir.

Baykas kıl-, “Gözetlemek.” Özgen ağzında kullanılan aktif bir duyu fiildir. Gözlemcilik, isteklilik özelliklerine de sahiptir.

Malga baykas kıla tur. “Hayvanları gözetleyedur.” (KTDS 180a)

Kılgi-, “Bakmak, görmek.” Leylek ağzında rastlanan görsel duyu fiilidir. Anlamsal özellikleri açısından *bak-* fiiliyle örtüşmektedir. Örneğin:

Karegim köktö kılgiyat. “Göz bebeğim gökyüzünde bakıyor.” (KTDS 591b)

Bu cümlede isteğe bağlı ve aktif bir anlam söz konusudur.

Köröölö-, “Bakmak, bakarak sınamak.” Cerge-Tal ağzında rastlanan görsel duyu fiilidir. Anlam itibarıyla bakmak fiilinin özelliklerini taşımaktadır.

Kız köröölöp ketiptir. “Kız bakmaya gitmişler.” (KTDS 546a)

Közdör-, “Göz gezdirip hayranlıkla bakmak.” Alay ağzında kullanılan aktif görsel duyu fiilidir.

Egizden uçan ularday közdörösün, kız cibek. “Yükseklerden uçan kuş gibi, hayranlıkla bakarsın, güzel kız.” (KTDS 532a)

Alıcının psikolojik durumundan da haberdar eden bu fiil, süreklilik ve gözlemlilik esaslarına da sahiptir.

Metirey-, “Tüm dikkatiyle bakmak, gözlerini kaçırmadan sevimsizce bakmak”. Ak-Talaa ağzında rastlanan aktif duyu fiilidir. İstemlilik ve gözlemcilik esaslarına sahip psikolojik bir duyu fiilidir.

Közdörün umaçtay açıp aga metireydi. “Gözlerini dört açıp, ona baktı.” (KTDS 1314b)

Saamda-, “Dalıp bakmak.” Ak-Talaa ağzında rastlanan görsel duyu fiilidir.

Küygön ottu saamdap, komusun çertip olturdu. “Yanan ateşe dalıp bakıp, kopuzunu çalıyordu.” (KTDS 770b)

Psikolojik bir görsel duyu fiili olan *saamda-* fiili, diğer *bak-* fiil grubundan farklı olarak pasiftir ve istemlilik açısından değişkendir. Belli bir zaman içinde yol alan özelliğiyle de sürelidir ve sonluluk da içermemektedir.

Sagala- “Göz gezdirerek bakmak, gözlemek, gözü takılmak.”

Kardı açkan kara kazandı sağalayt. (AS) “Karnı zil çalanın, kara kazana gözü takılır.” (KTS 513)

Çok nadir kullanılan bu görsel duyu fiili de isteklilik, gözlemcilik içeren aktif fiillerdendir.

Şıñaala-, “Bir delikten veya bir açık bir yerden bakmak, bakınmak.” Batken bölgesinde kullanılan aktif duyu fiilidir.

Şıñaalavay ele kire ber. “Bakınmadan girebilirsin.” (KTDS 1144a)

Şalala-, “Delikten bakmak.” At-Başı ağzında rastlanan isteklilik ve gözlemcilik anlam içeren görsel duyu fiilidir.

Şalalap karasa, körünüptür bir nerse. “Delikten bakınca, görünmüş bir şey.” (KTDS 1111b)

Bu fiil grubundaki *kılgı-*, *metirey-*, *saamda-*, *sagala-* görsel duyu fiillerinin günümüzde daha çok zarf fiil olarak kullanımı daha yaygındır.

2. Kara- Duyu Fiilinin Kavram Alanındaki Anlamca Kaynaşmış Fiil Grupları

Kırgız Türkçesinde *kara-* duyu fiili geniş metinsel sıklığa sahip olmakla birlikte, anlamca kaynaşmış fiillerin önemli kütüğünü de oluşturmaktadır. Bu anlamca kaynaşmış fiiller betimlediği olayları bütün ayrıntılarıyla ifade etmekle birlikte etkili anlatım özelliklerine sahiptir. Bu fiilleri üç ana grup şeklinde incelemek mümkündür.

2.1. Kara- fiilinin temel oluşturduğu anlamca kaynaşmış fiiller

Bu fiillerin birinci grubunu, temel unsurunu *kara-* fiilinin oluşturduğu ve “bakmak” anlamını da muhafaza etmiş olan anlamca kaynaşmış fiiller oluşturmaktadır. Ayrıca bu fiiller betimlediği hareketlilikle farklı psikolojik durumları da yansıtmaktadır. Elde ettiğimiz kaynaklardan tespit ettiğimiz bu tür deyimleşmiş fiiller ve örnekleri şunlardır:

- **Calt calt karoo**, “Tekrar tekrar bakmak, döne döne bakmak.”

–*Sen Nurbaydın neberesi bolbogun? -Ooba!, dedi calt calt karap közüme.* (Aalı) “Sen Nurbay’ın torunu değil misin? -Evet!, dedi gözüme baka baka.” (KTFS 83)

- **Közünün ağı menen karoo**, “Öfkeyle, nefretle bakmak.”

Emnege akşıyıp közündün ağı menen karaysın. (“Çalkan”) “Neden nefretle bakıyorsun?” (KTFS 178)

- **Közünün kıyığı menen karoo**, “Gizli gizli bakmak, gizlice bakmak.”

Al meni közüünün kıyığı menen karap koydu. “O bana göz ucuyla bir baktı.” (KTFS 170)

- **Közünün töböüsü menen karoo**, “Sevimsizce bakmak, gözlerini devirmek.”

Aydarbek Kökögö közüünün töböüsü menen karadı da kaldı. (Sasıkbaev) “Aydarbek, Kökö’ye gözlerini devirerek bakıp kaldı.” (KTFS 178)

- **Közünün sırtı menen karoo**, “Öfke ve nefretle bakmak, sevmediğini belirterek bakmak”.

Bugimov Akimdi közüünün sırtı menen karap, katuu aytuuğa kamdandı. (Sasıkbaev) “Bugimov Akim’e nefretle bakıp, sert konuşmaya hazırlandı.” (KTFS 178)

- **Salkın köz menen karoo**, “Çok değer vermeden, özen göstermeden, üstünlük bakan, özenle bakmamak, önemsememek.”

İşine salkın köz menen karagan kişi eken. (“Çalkan”) “İşine özenle bakmayan kişiyim.” *Irasın aytsak, mektep işine başkarma, siz da salkın köz me-*

nen Karaysız. (Sıdıkbekov) “Doğrusunu söylemek gerekirse, okul işine, müdür siz de önem vermiyorsunuz.” (KTFS 248)

• **Salkın karoo**, “Soğuk bakmak, çok özen göstermeden üstünkörü bakmak.”

Aşır da işine salkın karaar ele. (Sasıkbaev) “Aşır da işine üstünkörü bakardı.” *Zakon kolhozgo salkın karagandarga col berbeyt.* (Kaimov) “Kanun, kolhoza soğuk bakanlara yol vermez.” (KTFS 248)

Bu anlamca kaynaşmış fiiller, *kara-* fiilinin anlamsal özelliklerini taşımakla birlikte, farklı psikolojik durumları da yansıtmaktadır. *Közünün ağı menen kara-*, *közünün sırtı menen kara-* ifadeleri “sinirle ve nefretle bakmak” anlamını verirken, *salkın göz menen kara-*, *salkın kara-* ifadeleri “soğuk bakmak, üstünkörü bakmak” anlamlarını taşımaktadır. Demek ki bu fiil grubunun önemli özelliği duygusalılık esaslarına da sahip olmasıdır.

2.2. Kara- anlamına gelen diğer anlamca kaynaşmış fiiller

Görsel duyu fiillerin çekirdek fiillerinden olan *kara-* fiilinin ikinci anlamca kaynaşmış fiil grubu, “bakmak” anlamını çeşitli kavramlarla dile getiren, etkili anlatım sağlayan fiillerdir. Bu fiil grubu da hemen hemen aynı anlamı ifade etmekle birlikte, odaklanan göz merceğinin farklı özelliklerini de yansıtmaktadır. Bu anlamca kaynaşmış fiillerin anlamlarını ve örneklerini şu şekilde verebiliriz:

• **Köz ayırboo**, “Gözünü üstünden ayırmamak, birisine veya bir yere uzun uzun bakmak, dalıp bakmak.”

Eerge koluñ baskanda, Eki közüñ ayırbay. Karap turam kaltırıp. “Eyere eli uzanınca, gözlerimi üzerinden ayırmadan, bakıyorum titreye titreye.” (“Er Tabıldı”)

• **Köz irmeböö**, “Cesurca bakmak, göz kırpmadan bakmak.”

Aybalta kolgo alışıp, Köz irmebey salışıp. (“Manas”) “Ay baltayı ele alıp, göz kırpmadan savaşıp.” (KTFS 169)

• **Köz kumarın kandıruu**, “Bir şeye zevkle bakmak, doya doya bakmak.”

Çubalıp turgan pahtanın bulaları kimdin bolbosun köz kumarın kandırat. “Açılmış kozalarından sarkan pamuklar, herkesi zevkle baktırmaktadır.” (KTFS 170)

• **Közün alboo**, “Gözünü alamamak.”

Mıskal araba aydagan adamdın balasınan közün albadı. (Sıdıkbekov) “Mıskal at arabasını süren adamın çocuğundan gözlerini ayıramadı.” *Capar Camıyladan közün albadı.* (Bayalınov) “Capar Camıyla’dan gözünü alamadı.” (KTFS 164)

• **Köz cügürtüü**, 1. “Genel bir şekilde göz gezdirmek, çok incelemeden bakmak.”

Cıpar üydün içine köz cügürtüp çıktı. (Bayalınov) “Cıpar evin içerisine göz gezdirdi.” *Asılбек aylanaga köz cügürttü.* (Cooşbaev) “Asılбек çevreye göz attı.” *Dalısın dubalga takap, tıška köz cügürttü.* (Cooşbaev) “Duvara yaslanarak, dışarıya göz attı.”

2. “Çok incelemeden okumak, bakmak.”

Cazılğan makalaga köz cügürtüp çıktı da depterine kerektüü cerlerin caza baştadı. (“Ala-Too”) “Yazılı makaleye göz gezdirdi ve gerekli notları deftere yazmaya başladı.” (KTFS 168)

• **Köz ciberüü**, “Göz atmak, göz gezdirmek, bir yerlere doğru bakmak.”

Saadat astırtan ayl cakka köz ciberip, oyhuu oturat. (Sıdıkbekov) “Saadat köye doğru bakarak, düşünceye dalıp oturuyordu.” (KTFS 169)

• **Köz çaptıruu**, “Göz gezdirmek, etrafa bakmak.”

Kanıbek aylanaga köz çaptırdı. (Cantöşev) “Kanıbek etrafa göz attı.” *Cumuşçularga köz çaptırdı da balanı koltukka tırttı.* (Bayalınov) “İşçilere göz attı ve çocuğu koltuğundan itti.” *Tegerekke köz çaptırsak, eç kim körüngöndöy bolgon cok.* (“Ala-Too”) “Etrafa göz gezdirdik, ama görünürde kimse yoktu.” (KTFS 169)

• **Köz kıyığın saluu**, “Göz ucuyla bakmak, gizli gizli bakmak, gizlice göz atmak.”

Köz kıyığın salıp karap tura berdi. “Göz ucuyla bakıp durdu.” (“Ala-Too”)

• **Köz kıyığın ciberüü**, “Göz ucuyla bakmak.”

Oturgandarga köz kıyığın ciberdi. “Oturarlara göz ucuyla baktı.” (KTFS 170)

• **Köz kırın saluu**, “1. Uzaktan bakmak, bir şeylere uzaktan göz gezdirmek, belli etmeden izlemek, 2. İlgilenmek, yardım etmek.”

Anda sanda közümdün kırın salam da, sır bilgizbey Kerimbek menen süylöşüp otura bedrim. (Bayalınov) “Ara sıra göz ucuyla bakıp, sır vermeden Kerimbek ile sohbet ederek oturdum.” (KTFS 170)

• **Köz saluu**, “1. Göz atmak, belli etmeden bakmak, 2. Yardım etmek.”

Tozokto catkan dosuğa, Bir közüñdö sala kör. (“Er Töştük”) “Cehennemde yatan dostuna, bir bak, göz kulak ol.” (KTFS 170)

• **Köz uzatuu**, “Peşinden bakakalmak, arkasından bakmak.” (KTFS 171)

• **Közün kadoo**, “Göz dikmek”, “gözleri takılıp kalmak”, “gözlerini ayırmadan bir yere veya bir kimseye bakmak, dikkatlice bakmak, gözünü alamak.”

Cıldızkan anın kıygaç kaşına, biyik kabagına köz kadayt. “Cıldızkan onun çatık kaşına, erdemli duruşuna göz dikti.” (Baytemirov)

- ***Közün tigüü***, “Gözünü dikmek.”

Men öñdüü köksöp, degdep uul-kızıñ, Ayırbay sizge karayt tigip közün. (Nurkamal) “Benim gibi can atıp, isteyen oğulların-kızların, gözlerini ayırmadan sana bakar.” (KTFS 174).

- ***Közü ötüü***, “Dalıp bakmak, baka kalmak, iştahla bakmak.”

Balanın kaynap turgan kazanga közü ötüp, şilekeyi çuuruy baştadı. (“Ala-Too) “Çocuk kaynamakta olan kazana iştahla bakıp, salyası akmaya başladı.” (KTFS 178)

- ***Közü şilesinen ötüü***, “Şiddetli öfkeyle bakmak, nefretle bakmak, kızgın gözlerle bakmak.”

Anın canağı şilisinen ötkön közü Orosuldun közünö tübölük cabışıp alğanday. (Osmonaliev) “Onun nefret dolu bakışları, Orosul’un göz önünden hiç gitmiyor.” (KTFS 180)

- ***Közü şilisinen çıguu***, “Gözlerini devirmek, gözleri yuvalarından fırlayacak gibi öfkeyle bakmak.”

Al ölsö, anın şilisinen çıkkın kaarduu közü Orosuldu cindi kılat. (Osmonaliev) “O ölerse, onun gözleri yuvalarından fırlayacak gibi bakışları Orosul’u çıldırtır.” (KTFS 180)

- ***Közü celkesinen ötüü***, “Dik dik bakmak.”

Anısı az kелgensip, közü celkesinen ötüp, kaarduu karadı. “O da azmış gibi, gözleri yuvalarından fırlayacak gibi dik dik baktı.” (KTFS 180)

- ***Seer saluu***, “Dikkat etmek, dikkatlice bakmak.”

Kerimbay colukkan kişilerge köbüröök seer sala turgan boldu. (Kaimov) “Kerimbay karşılaştığı kişilere dikkatlice bakar oldu.” (KTFS 261)

Bu ikinci grup kalıplaşmış duyu fiilleri de genellikle *kara-* fiilinin anlamsal özelliklerini taşımaktadır. Yani gözlemcilik ve isteklilik esaslarını içeren aktif duyu fiilleridir. Ancak bu fiilleri diğer *kara-* fiil gruplarından özel kılan durum, geniş bir zamansal değere sahip olmasıdır. Örneğin:

Keede kökürögünö kusalık tolgondo döböğö cügürüp cıgıpkelip, kerilgen örööngö köz çaptırıp bir az catsa kusalığı tarap, özü da keñirsip kalat. “Bazen özlemle yanıp tutuştuğunda tepeye koşturup çıkıp, geniş vadiye göz gezdirip yatınca özlemi gidip, kendisi de rahatlar.” (ÇA II: 23)

Çılımıdı çegip bir kalıpta kelatkam. Aylana tegeregime köz salam. “Sigaramı içip yavaşça geliyordum. Çevreye de göz atıyordum.” (ÇA II: 372)

Bu cümlelerdeki *köz çaptır-*, *köz sal-* kalıplaşmış fiili algının geniş bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmekte olduğunu ifade etmektedir. Yani süreklilik anlamı açısından daha çok etkindir. Her iki gruptaki anlamca kaynaşmış duyu fiillerinde belli bir hedefe doğru bakma söz konusu olduğundan dolayı da bu fiil grupları hedeflilik anlamına da sahiptir.

2.3. Kara- duyu fiilinin farklı anlamlarda kullanımı

Kara- duyu fiilinin farklı anlamlarda kullanıldığına rastlamak mümkündür. Bu *kara-* fiilinin temelini oluşturduğu, ancak temel anlamından uzak farklı anlamlar kazandırdığı üçüncü bir anlamca kaynaşmış fiiller grubu ve örnekleri şunlardır:

“Sahip çıkmak” anlamında:

• **Cer karatpoo**, “Utandırarak, gururunu incitecek, rahatsız duruma düşecek durumlara getirmemek.”

Şügürçülük, seni *cer karatpay*, bağıp ala turgan bizde kuduret bar. (Bayalınov) “Şükür, seni utandırmadan, ilgilenip, bakacak kadar bizde güç var.” (KTFS 100)

“Utanç duruma düşmek” anlamında:

• **Cer karoo**, “Rezil olmak, gururunu incitmek gibi rahatsız durumlarla karşılaşmak.”

Kirip keteyin desem *cer carılbayt*, *cer karap turganım ölümünden kıyın ele emespi*. (Abdukarimov) “Gireyim desem yer yarılmıyor, rezil olmak ölümünden de beterdir.” (KTFS 100)

“Başkasına muhtaç olmamak” anlamında:

• **Kişi közün karaboo**, “Birine bağlı olmamak, birine muhtaç olmamak, kendi başına ayakta durmak.”

Kişi közün karabay, *kiyik atıp can baktık*. (Kalık) “Kimseye muhtaç olmadan, geyik avlayıp, geçindik.” (KTFS 156)

“Birisinin üzerinde titremek” anlamında:

• **Kabak kaşına karoo** veya **kaş-kabagına karoo**, “Karakterine, huyuna bakmak, huyuna ve gönlüne göre davranmak, her isteğini yerine getirmek.”

Sizdin *kabak-kaşınızga karap*, *eşiğinizde kızmat kılıp cürö albaym*. (Cantöşev) “Sizin gönlünüze bakarak, huyunuza katlanarak, hizmet edip gezemem.” (KTFS 134)

“Birisine muktaç olmak” anlamında:

• **Kolgo karoo**, “Maddi açıdan birine bağlı olmak.”

Cardı tuugandarım menin koluma karap olturat. (“Ala-Too”) “Fakir fukara akrabalarım benim elime bakıp duruyorlar.” (KTFS 158)

“Birisine bağlı olmak veya birisinin üzerine titremek” anlamında

• **Közün karoo**, 1. “Gözüne bakmak, birisine bağlı olmak, birisinin emri altında olmak.”

Kişige salgan kün kurusun, közün karagan sayın adamdı kankor kılıp ci-beret. (Cantöşev) “Birisine bağlı olan gün, lanet olsun, gözüne baktıkça insanı zalim yapar.” (KTFS 175)

2. “Bir kimsenin üzerine titremek, her isteğini yerine getirmek.”

Balanın közün karasañ, erke bolo beret eken. “Çocuğun gözüne bakarsan, şımarık olurmuş.” (KTFS 175)

“Varını yoğunu tereddüt etmeden harcamak veya çekinmeden bir şeyleri söylemek.” anlamında:

• **Közünö karaboo**, 1. “Cömertlikle bol bol harcamak.”

Mal közünö karabay. Ençi berip cönöttü. (“Semetey”) “Mal çok gitti demeden, çok mal bağışlayıp gönderdi.”

2. “Çekinmeden doğruyu söylemek.”

Eç kimdin közünö karabay bolgonun bolgondoy ayttı. “Kimseden çekinmeden olanları olduğu gibi anlattı.” (KTFS 176).

“Kibirlenmek” anlamında:

• **Köktü karoo**, “Burnu büyümek, burnu Kaf Dağı’nda olmak”, “kendini büyük veya üstün görmek, kendini başkalarından üstün görmeye başlamak, büyüklenmek, kibirlenmek.”

Adamdı taanıbay köktü karayt. (“Çalkan”) “Kimseyi tanımıyor, burnu Kaf Dağı’nda.” (KTFS 181)

“Dikkat etmek” anlamında:

• **Közünö kara**, “Dikkat et, dikkatli ol.”

Közünö karap iş kıl, balam dedi. Közünö karap süylö, toktot dedi açuusu kelip. (“Ala-Too”) “Dikkatle iş yap, oğlum dedi. Dikkatli konuş, bitir dedi sinirlenip.” (KTFS 178)

“Birinin dediklerine bağlı olmak” anlamında:

• **Oozun karoo**, “Birine tamamen bağlı olmak, onun dedikleriyle hareket etmek.” (KTFS 232)

Kanıbek agasının oozun karap, anın aytkan degeninen çıkpas ele. “Kanıbek ağabeyine çok bağlı olup, onun sözünden çıkmazdı.”

“Dikkatli konuşmak” anlamında:

• **Oozuŋa kara**, “Ağzını topla, ağzına geleni konuşma, dikkatli konuş anlamında birisini uyarmak, korkutmak için kullanılan söz.”

Bala sen oozuŋa kara!- dep çetki oturgan adam aga tūsün üyürdü. (“Ala-Too”) “Çocuk, sen ağzını topla, diye kenarda oturan adam sinirlenerek seslendi.” (KTFS 233)

“Çok utangaç veya çok saygılı” anlamında:

• **Öydö karaboo**, “Saygıda kusur etmemek, sözle sataşmamak, saygıdan dolayı sesini çıkarmamak, saygılı davranmak.”

Al eç kaçan öydö karabagan kelin. Dale munun bir kişiğe öydö karaganın körö elekmin. (“Leninçil Caş”) “O hiç bir zaman saygıda kusur etmeyen bir gelin. Onun bir kişiye bile saygıda kusur ettiğini daha görmedim.” (KTFS 239)

“Hiç bir şeye bakmadan hareket etmek” anlamında:

• **Ölör-tirilerine karaboo**, “Bir işe canını dişine takarak başlamak.”

Ölör-tirilerine karabay iştedi. “Canını dişine takarak çalıştı.” (KTFS 240)

Bu deyimleşmiş fiil grubu diğer fiillerden farklı olarak, örneklerden de anlaşıldığı gibi *kara-* duyu fiillerin farklı anlamlarda kullanımını temsil etmektedir ve anlam genişlemesi açısından esnek bir yapıya sahip olduğunu da göstermektedir.

Sonuç

Algılamının anlam bilimsel ifadesini oluşturan duyu fiillerinin anlamsal özellikleri ve türleri değerlendirilirken, çalışmamızda örnek olarak sadece *kara-* “bakmak” duyu fiili ele alınmıştır. Bu örnekle Kırgız Türkçesinde fiillerin anlamsal çeşitlilik bakımından çok zengin bir yelpazeye sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Girişte belirttiğimiz tarama kaynaklarından *kara-* fiili kapsamında ele alabileceğimiz basit ve birleşik olmak üzere toplamda 70 fiil tespit edilmiştir. Bunlardan 29’u basit, 28’i birleşik olmak üzere 57 fiil “bakmak” anlamını veren fiiller olarak değerlendirilmiştir. *Kara-* duyu fiilinin temel oluşturduğu ve farklı anlamlar kazandırdığı 13 birleşik fiil de *kara-* duyu fiilinin farklı anlamlarda kullanımı olarak ele alınmıştır.

Kara- duyu fiil grubunun anlamsal değerler açısından da çok dikkat çekici özelliklere sahip olduğu araştırma sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu fiillerin “görmek” anlamına gelen fiillerden farklı anlamsal özellikleri içerdiği de ortaya konulmuştur. Görmek fiilleri genellikle pasif, anlık, isteğe bağlılık göstermeksizin, hedef gözetmeksizin gerçekleşirken, bakmak fiilleri ise, genellikle aktif, süreli, istemli, hedefli gerçekleşen, sonluluk ve duygusallık içeren fiillerdir.

Sonuç olarak bu çalışma kara- duyu fiil örneğinde, disiplinler arası bir konu olan duyu fiillerinin, mantık ve ruh bilimleri açısından önemli olduğu kadar dil bilimi açısından da önemli olduğunu ve halkın zengin tecrübe birikintisini, ruh dünyasını göz önüne sergileyen önemli dil unsurlardan olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- AYTMATOV, Ç. (ÇA II) (1982) Çigarmalar II, tom, Kırgızistan yay., Frunze.
- AKSAN, Doğan, (1999), *Anlam Bilim, Anlam Bilim Konuları ve Türkçenin Anlam Bilimi*, Ankara, Engin Yayınevi.
- CROFT, William (1993), “Case Marking and The Semantics of Mental Verbs”, *Semantics and The Lexicon*, Ed.: J. Pustejovsky, Dordrecht/Boston/London, s. 55-72.
- GÜNAY, Doğan, (2007), *Sözcükbilime Giriş*, İstanbul, Multilingual.
- ERDEM, Melek, (2004), “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin ‘İstem’e Göre Anlam Değişimleri”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İBARRETXE-ANTUNANO, İ. (1999), “Polysemy and Metaphor in Perception verbs: A cross Lincuistic Stady, University of Edinburg.
- KAMCHYBEKOVA, K. (2011), “Duyu Fiillerinin Anlamsal Özellikleri Üzerine”, AÜ, DTCF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Haziran, Cilt 8, Sayı 3, Ankara.
- Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü* (KTTS) (1969), Haz.: Abduldaev, E., İsaev D., Frunze, Mektep.
- Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sөzdügü* (KTFS) (2001), Yay. haz.: Konkobayev K., Bışkek.
- Kırgız Tilinin Sөzdügü* (KTS) (2011), I, II cilt, Avrasya Press, Bışkek.
- LYONS, J. (1977), “Logical Semantics” *Semantic: 2*, Cambridge University, s. 138-167.
- MUKANBAEV, Ceembay (2009), *Kırgız Tilinin Diyelektologiyalık Sөzdügü* (KTDS), Bışkek.
- PADUÇEVA, E. V. (2001), “K strukture semanticheskogo polia ‘vospriiatie’: Na materiale glagolov vospriiatia v russkom iazyke” *Voprosy Yazıkoznaniia*, Haziran-Temuz 2001, s. 82-92.
- PALMER, F. R. (2001), *Semantik: Yeni Bir Anlam Bilim Projesi*, Çev.: Ramazan Ertürk, Ankara, Kitâbiyat Yayınları.
- SAPARBAEV, A. (1997), (KTLF) *Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazelogiyası*, Bışkek, Soros.
- TAMBA-MECZ, I. (1998), *Anlam Bilim*, Çev.: Necmettin Sevil, İstanbul, İletişim Yayınları.
- VİBERG, Ake (2001), “Verbs of Perception”, *Language Typology and Language Universals*, Martin Haspelmath (Ed.), Ekkehard König (Ed.), Berlin, Germany: de Gruyter; pp. 1294-1309.
- YUDAHİN, K. K. (1985), *Kırgızsko Russkiy Slovar* (KRS), Redaksiya Kirgizskoy Sovetskoy ensiklopedii, Frunze.